

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАС
ИНСТИТУТУ**

Диссертациялык кеңеш Д 07.16.528

Кол жазма укугунда

УДК: 947.1 (547.2) (043.3)

САТЫБАЛДИЕВА АСЕЛЬ КУРМАНБЕКОВНА

**КЫРГЫЗ УЛУТТУК ЖАЗУУСУНУН ӨНУГУУ ТАРЫХЫ
(XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XX КЫЛЫМДЫН
БИРИНЧИ ЖАРЫМЫ)**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун Кыргызстандын XX–XXI кк. тарыхы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи:	тарых илимдеринин доктору, профессор Джуманалиев Акылбек Джуманалиевич
Расмий оппоненттер:	тарых илимдеринин доктору, профессор Кененсариев Ташмамбет тарых илимдеринин кандидаты Байдилдеев Жумагул Рыскулбекович
Жетектөөчү мекеме:	Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети Тарых жана чөлкөмтаануу факультети Кыргызстан тарыхы кафедрасы

Диссертация 2016-жылдын “23”-сентябрында саат 16.00до И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д. 07.16.528 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. **Дареги:** 720071. Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин китепканасынан таанышууга болот. **Дареги:** 720071. Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51.

Автореферат 2016-жылы 23-августта жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Курбанова Н.У.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Соңку жылдары Кыргызстандын коомдук, саясий жана экономикалык турмушунда маанилүү өзгөрүүлөр болуп жатат.

Өкмөт тарабынан Кыргызстандын тарыхын жана маданиятын изилдөө жана жайылтуу, тарыхый-маданий эстеликтерди сактоо боюнча көзөмөлдү күчөтүү, маданият жана искусство мекемелерин улуттук, жергиликтүү деңгээлде колдоого алуу, тарыхты, мамлекеттик тилди жана маданияттын негиздерин окутуу сапатын жакшыртуу сыяктуу көптөгөн комплекстүү иш чаралар белгиленген. Ал эми жазуу жана алфавит тилдин жашоо формасы катары эч убакта тилден бөлүнүп каралган эмес.

Белгилүү болгондой кыргыз улуттук жазуусунун тарыхы ар тараптуу изилдөөгө муктаж, анткени ал коомдук жашоонун маанилүү булактарынан болгон улуттук аң-сезимди, маданиятты жана тарыхый салттарды калыптандырат. Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдуу тарыхында орхон-енисей руникалык (IX к. чейин), уйгур, Караханиддер мезгилинде араб (X–XX кк. чейин) жазууларын пайдаланып келген.

Совет бийлиги жүргүзгөн маданий революциянын негизинде араб графикасы (1924-ж.), латын алфавити (1927-ж.) жана кириллица (1939-ж.) өздөштүрүлүп, колдонууга берилген.

XIX к. ортосу – XX кылымдын биринчи жарымында кыргыз улуттук жазуусу түптөлгөн жана өнүгүүгө ээ болгон, башкача айтканда, бул мезгилде кыргыз жазма маданияты калыптанган, ошондуктан аны иликтөө өзгөчө мааниге ээ.

Октябрь революциясына чейин араб графикасынын негизинде чагатай тилинде жазылган чыгармалар кыргыз тилинин ички түзүлүшүнө дал келген эмес. Анткени оозеки жана жазма тилдин ортосунда айырмачылыктар болгон. Бирок ага карабастан чагатай жазуусунун орфографиялык ыкмалары кыргыз жазмасынын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Ошол мезгилде жаралган чыгармалардын тили кыргыз жазма адабий тили катары бааланабы же кыргыз улуттук жазуусу жана адабияты 1924-жылы гана пайда болгонбу деген маселе боюнча илимий чөйрөдө ушул күнгө чейин талаш тартыштар уланууда.

Кыргызстандагы алфавиттик реформалардын жүрүшү боюнча советтик мезгилде жазылган эмгектердин көбү партиялык идеологиянын таптык принциптеринин алкагында бир беткей каралып, объективдүү чагылдырылган эмес. Ошондуктан улуттук жазуунун калыптануу жана өнүгүү жараяны, өзгөчө 1920–1930-жж. үч ирет алмашылган алфавиттик реформалардын кыргыз коомчулугуна тийгизген оң жана терс жактары ар тараптуу изилдөөнү талап кылат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз алфавитинин системасындагы айрым көйгөйлөрдү белгилөөгө болот. 1940-жылдары алфавиттен ичкертилген **к, г**, тамгалары артык баш деп чыгарылып, дээрлик орус тилинен кирген сөздөрдө колдонулуучу йоттошкон **е, ё, ю, я** тамгалары, үнсүз **в, ф, х, ц, щ, ь, ъ** тамгалары кабыл алынган. Мезгилдин өтүшү менен бул тажрыйбанын кемчиликтери ачык байкалып, айрым тамгалар кыргыз тилинин мыйзамына туура келбегендиктен улуттук төл сөздөр жоюула баштаган. Андыктан акыркы мезгилдерде илимий чөйрөдө, коомчулук арасында бул тууралуу маселелер кайрадан көтөрүлүп, кыргыз алфавитинен сегиз тамганы **ё, ю, я, ц, щ, ь, ъ** алып салып, анын ордуна **г, к, а** тамгаларынын жумшартылган (**Ғ ғ, Қ қ, Ә ә**) варианттарын кошуу идеялары сунуш кылынууда. Бул маселелер азыркы учурда да чечиле элек.

1990-ж. баш ченинде КМШнын түрк тилдүү республикалары (Өзбекстан, Азербайжан, Түркмөнстан ж.б.) өздөрүнүн улуттук жазууларын кириллицадан латын графикасына өткөрүшкөн. Казакстанда да акыркы мезгилдери бул багытта реформаларды жүргүзүү маселелери козголууда. Мындай шартта Кыргызстан дагы дүйнөлүк интеграциялык жана жаңылануу жараяндарынан артта калбай, коңшу республикалар менен бирдей маданий алкакта өнүгүүсү үчүн келечекте латын алфавитине өтүүгө аргасыз болот. Бирок мындай олуттуу иш-чараны ишке ашыруу кылдат саясатты жана көп убакытты талап кылат.

Демек, кыргыз улуттук жазуусунун жана алфавиттик системаларынын өнүгүү тарыхын изилдөө менен бүгүнкү күндөгү саясий, маданий жана социолингвистикалык маселелерди аныктоого болот. Бул өнүгтөн алып караганда аталган маселе өтө актуалдуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын биринчи жарымында Кыргызстандагы улуттук жазуунун өнүгүү тарыхын ар тараптуу терең изилдөө болуп саналат.

Эмгектин максатына ылайык төмөнкү милдеттер коюлган:

- Кыргыз улуттук жазуусунун тарыхнаамасын анализдөө, тарыхый булактык базасын тактоо жана аны ар тараптуу изилдөө үчүн колдонулган ыкмаларды аныктоо;

- XIX к. аягында жана XX к. башында колдонулуп келинген араб графикасынын кыргыз жазма адабий тилине тийгизген таасирин ачып берүү;

- 1924-ж. Э.Арабаевдин жетектөөсүндө реформаланган араб алфавитинин өзгөчөлүктөрүн, анын түптөлүп жаткан кыргыз улуттук жазуусуна тийгизген таасирин жана маданий иш чараларды турмушка ашыруудагы ролун аныктоо;

- республиканын латын графикасына өтүүсүнүн негизги себептерин аныктоо жана ал жараянды ишке ашырууда К.Тыныстанов, К.Карасаев,

О.Алиев ж.б. көрүнүктүү саясий инсандардын ишмердүүлүктөрүнө баа берүү;

– 1930-ж. аягында орус графикасына өтүүнүн себеп, натыйжаларын аныктоо жана анын социалдык-маданий ролун ачып берүү.

Диссертациянын изилдөө объектиси болуп кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхы эсептелет.

Эмгектин изилдөө предмети болуп кыргыз алфавитин реформалоо жараяны эсептелет.

Диссертациянын хронологиялык алкагы XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын биринчи жарымын өз ичине камтыйт, бул мезгилде кыргыз улуттук жазуусу өнүгүп, алфавиттик реформалар ишке ашырылган.

Илимий иштин жаңылыгы. Ата-мекен тарыхында биринчи жолу кыргыз улуттук жазуусунун түптөлүшү жана алфавиттик реформалардын жүргүзүлүшү архивдик булактардын негизинде ар тараптуу изилденди. Бул маселе тууралуу алгач колдонулбаган бир топ тарыхый материалдар заманбап теориялык-методологиялык негизде изилденип илимий айлампага киргизилди. Эмгекте 1920–30-жылдары жүргүзүлгөн алфавиттик реформалар, анын оң жана терс жактары аныкталды, мурдагы эмгектерде үстүрттөн чагылдырылган бир катар маселелер терендетилип изилденди. Советтик Кыргызстанда кыска мөөнөттүн ичинде үч ирет жүргүзүлгөн алфавиттик реформалардын жыйынтыктарына жаңыча баа берилди.

Эмгектин илимий-практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдарын Кыргызстандын тарыхы боюнча жалпылаштырылган эмгектерди жазууда, андан сырткары жогорку окуу жайларда республиканын маданий өнүгүүсүнүн тарыхы боюнча атайын курстарды окутууда пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинде жазылган чыгармалар болгон эмес деген илимий божомолдор туура эмес экендиги изилдөөдө аныкталды. Кыргыздар араб тамгасы менен чагатай, казак, татар, өзбек тилдеринде бир топ чыгармаларын жараткан. Ошол жазма булактардын сөздүк курамында башка тилдер басымдуулук кылса дагы, анда нукура кыргыз тилинин сөз каражаттары колдонулган. Бул учурду кыргыз жазма адабий тилинин калыптанышынын алгачкы этабы деп атаса болот.

- Советтик мезгилдин алгачкы он беш жыл аралыгында Кыргызстанда үч ирет жүргүзүлгөн жазуу реформасы оң жыйынтыктарды гана бербестен терс көрүнүштөрдү да пайда кылган. Биринчи кезекте кыргыз адабий тилин жана анын лексикалык курамын өзгөртүп, көп

сандаган жаңы, советтик жана интернационалдык терминдер кыргыз тилинин сөздүк коруна кирген, ал эми нукура кыргыз сөздөрү архаизмге айланып, кыргыз лексиконунан сүрүлүп чыккан.

- Кыргызстанда совет мезгилинин алгачкы жылдарында араб графикасын кыргыз тилине ылайыктап реформалоодо жергиликтүү калктын кызыкчылыгы негизги орунда турган, ал эми кийинки жүргүзүлгөн латындаштыруу жана кириллицага өтүү реформалары саясатташтырылып, “жалпы советтик улуттук тил үлгүсүн” түзүү идеясынын негизинде ишке ашкан.

- Орус алфавити кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө, адабий тилдин калыптанышында прогрессивдүү роль аткарганы менен улам жыл өткөн сайын айрым лексикалык, фонетикалык кемчиликтер байкалып, орус тили аркылуу четтен келген көп терминдер, сөздөр кыргыз тилинин эрежелерине багындырылган жок.

- 1930-жылдары иштелип чыккан “орус тилинде кабыл алынган сөздөр кандай айтылса, ошондой жазылат” деген орфографиялык эрежелер бүгүнкү күндө бир катар алфавиттик көйгөлөрдү пайда кылууда.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертация максаттуу жана комплекстүү жүргүзүлгөн илимий иш болуп саналат. Ушул күнгө чейин кыргыз улуттук жазуусунун пайда болгон мезгили 1924-жылдын 7-ноябрында “Эркин-Тоо” гезитинин чыгышы менен байланыштырылып келген болсо, автордун жеке пикиринде кыргыз элинин улуттук жазуусунун алгачкы кадамдары Октябрь революциясына чейин эле калыптана баштаган. Мындай пикирге келиш үчүн автор бул маселени бир эле лингвистикалык алкакта карабай, философиялык, социологиялык, этнографиялык ж.б. аспектилердин негизинде изилдеп, ошону менен бирге курулай божомолдон алыс болуу менен ынанымдуу жыйынтыктарын чыгарган.

Диссертациянын апробацияланышы. Илимий эмгектин негиздери КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясында, Ж.Баласагын атындагы КУУда жана Аль-Фараби атындагы Казак Улуттук Университети жана Казакстан Мамлекеттик музейи биргеликте өткөргөн Эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, андан сырткары илимий-практикалык семинарларда талкууланган.

Илимий эмгектин жыйынтыктары. Диссертациянын мазмуну боюнча ата мекендик жана чет элдик басылмаларда тогуз макала жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Аталган эмгек киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана тиркемелерден турат. Жалпы көлөмү 175-бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап *“Кыргыз улуттук жазуусунун тарыхнаамасы, тарыхый булактаануусу жана изилдөө методдору”* деп аталат. Аталган проблеманын тарыхнаамасы хронологиялык принциптин негизинде, ал эми булактардын маани-мазмуну үч чоң мезгилдик алкакка бөлүнүп каралды.

Биринчи этабында Кыргызстандын Россиянын карамагына өткөн учурдан тартып Октябрь революциясына чейинки мезгили каралды.

Кыргыз элинин жазма маданияты тууралуу революцияга чейин көлөмдүү эмгектер кездешпейт. XIX кылымда Россиянын айрым чыгыш таануучу окумуштууларынын: Ч.Ч.Валиханов [22], В.В.Радлов [18], Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катанов, С.М.Граменицкий [24], К.Е.Бендриков [19], П.Остроумов [55], М.Гейер [23] ж.б. изилдөөлөрүндө аталган маселенин кээ бир аспекти (кыргыз элинин тили, сөздөрдүн айтылыштары, фольклордук материалдары жана агартуу ж.б.) кыскача маалыматтар катары берилген.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинде окуу китептеринин жоктугун, кыргыз жаштары билимден алыста калганын тунгуч агартуучу Эшенаалы Арабаев [13] жана тарыхчы Осмонаалы Сыдыков [60] өз эмгектеринде белгилешкен.

Экинчи этабында советтик тарыхый илимдин базасында жазылган булактар анализденди. Бул мезгилдеги булактарга советтик маданий курулушка байланыштуу жарык көргөн материалдар кирет. Мазмуну жагынан партиялык буйрутманын алкагында жазылып, жалпысынан советтик идеология башкы орунда турса дагы, Кыргызстанда тарых илиминин өнүгүшү дал ушул совет бийлигинин учурунда түптөлүп чоң жемиштерин бергендиги талашсыз. Кыргызстандагы тарых илиминин түптөлүшүндө борбордон жөнөтүлгөн советтик окумуштуулардын: В.В.Бартольд [14], К.К.Юдахин [114], И.А.Батманов [73], С.М.Абрамзон [4] ж.б. зор роль ойношкон.

Бул мезгилде XIX к. жашаган акындардын чыгармаларын изилдөөгө чоң көңүл бурула баштаган. Жазгыч акын Молдо Кылычтын мурасы Кыргызстанда 1940–50-жж. окумуштуулар Т.Саманчин жана Ж.Шүкүровдун кандидаттык диссертацияларында изилденип, идеологиялык катаал жылдарга карабай революцияга чейинки эң маанилүү жазма эстелик катары баа берилген. 1948-жылы Т.Саманчиндин “Кылыч-жазуучу акын. XIX жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын тарыхынан” деген аталыштагы монографиясы чыгат [61]. Ж.Шүкүров биринчилерден болуп кыргыз улуттук жазуусунун түптөлүшү жана алфавиттери тууралуу “Из истории киргизской письменности” аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин 1948-жылы жараткан [80]. Араб, перс

жана чагатай ариптери менен жазылган кол жазмалар 1950–60-жж. Кыргызстандын аймагынан жыйналып, ар тараптуу изилденген. Окумуштуу араб, андан соң латын графикасына өтүү жана кыргыз жазуусун кириллицага алмаштыруу жараяндарын изилдеп чыккан. Академик Б.Юнусалиев 60-ж. өткөн кылымдын жазгыч акындарынын бири, белгилүү Молдо Нияздын санаттарын лингвистикалык жактан терең изилдеген. Ал өз эмгегинде кыргыз жазуусунун өнүгүү тарыхынын Октябрь революциясына чейинки мезгилине токтолуп, түркология илими үчүн баалуу маалымат бере алган [83].

Ленинграддык окумуштуу, тарых илимдеринин доктору Наталья Туманович 1955–1958-жж. Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын чыгыш кол жазмалары сакталган бөлүмүндө эмгектенип, көптөгөн чыгармаларды орус тилине которгон. Ал “Кыргыз ССРинин тарыхын” түзүүгө көмөктөшкөн. КР УИАнын кол жазмалар фондунда анын жазган эмгектери сакталган [151].

Н.Н.Туманович 50-ж. ортосунда өкүм сүргөн партиялык басымга карабай, илимди жогору коюп, өз макаласында кыргыз жазма маданияты боюнча маанилүү пикирин билдирген. Окумуштуу кыргыз элинин V–IX кк. өнүккөн жазуусу болгондугун, орто кылымдагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” поэтикалык чыгармасы кыргыздарга да таандык экендигин, кийин XIX к. бардык эле түрк элдеринин катарында араб жазмасын колдонгондугун баса белгилеп, кыргыздарды “жазуусу жок эл болгон” деп айтуу илимге туура келбейт, – деп жазган. Өч учурунда белгилүү себептерден улам анын макаласы окумуштуулардын көңүл борборуна алынган эмес.

Кыргыз тилинин бирдиктүү жазуу системасынын түзүлүшү жана анын негизинде улуттук жазуунун пайда болушу, кийинки өнүгүү этаптары тууралуу 1957, 1960, 1988-жылдары чыккан “Кыргызстандагы маданий курулуш” аттуу документтер жыйнагында чагылдырылган. Ал учурдагы документтер социалисттик курулуштун маани-мазмуну менен шайкеш келген. Аталган эмгектеги маалыматтар цифралар, фактылар, схемалар менен көрсөтүлгөндүктөн, ушул күнгө чейин өз таасирин жогото элек.

1960–70-жылдары республиканын маданий өнүгүүсү (агартуу, тил, адабият) боюнча бир катар окумуштуулардын: А.Измайлов [34], Д.Айтмамбетов [6], С.Токтогонов [70], Э.Абдулдаев [1], С.Данияров [25], И.Соктоев [64], ж.б. көлөмдүү эмгектери жарыяланган.

1988-жылдагы V Эл аралык түркологдордун конгрессинин чечими кыргыздардын тарыхын тактоодо чоң роль ойногон. Ал конгрессте белгилүү окумуштуулар Э.Тенишев жана В.Плоских катышкан. Конгресстин чечиминде кыргыздардын Октябрь революциясына чейин эле

жазуусу болгон деп айтылган. Белгилүү кыргыз таануучу Э.Тенишев өзүнүн “Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили” (1989-ж.) атту эмгегинде Октябрь революциясына чейин эле кыргыздардын адабий жазма тили калыптангандыгын бир катар теориялык түшүндүрмөлөр менен далилдеген [132].

Анвар Байтур “Кыргыз тарыхы лекциялары” (1983-ж.) деген эмгегинде кыргыз элинин жазма маданияты жөнүндө айрым маалыматын берет. Алсак автор Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин “Диван лугат ат түрк” чыгармасындагы маалыматтарга таянып түрк урууларынын бардыгы араб жазуусунан келип чыккан 19 тамгалуу жазууну колдонгондугун белгилейт. Автор түрк тайпаларынын бири деп эсептелген жана ягма, тухси адабий тилдери менен окшош сүйлөшкөн Тянь-Шань кыргыздары дагы ушул түрк жазуусун колдонушу толук мүмкүн деген тыянакка келген [9].

Үчүнчү этабында кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын Кыргызстандын эгемендүү жылдарында изилдениши каралган.

Кыргыз элинин жазма эстеликтерин жаңыча көз караш менен изилдөө иштери Кыргызстандын эгемендүү жылдарынан тарта башталган. Атасак белгилүү тарыхчылар, тилчилер жана адабиятчылар: Ж.Жунушалиев [28], Э.Маанаев [123], В.М.Плоских [56], А.Эркебаев [82], Т.Чоротегин [75], А.Мокеев [124], С. Мамытов [48], А.Койчиев [93] ж.б. өздөрүнүн эмгектеринде аталган маселенин айрым бир жактарын изилдөөгө аракеттенишкен. Белгилүү окумуштуу Т.Чоротегин Орто кылымдардагы түркий элдердин орток окумуштуу-энциклопедисти Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин “Диван лугат ат-турк” («Түркий тилдер сөз жыйнагы») [75] аттуу эмгегин изилдеп, Теңир-Тоолук түрк элдеринин тарыхы, этнографиясы, адабияты, тили, философиясы жөнүндө баалуу маалыматтарды берген. Изилдөөчү А.Койчиев өзүнүн “XIX кылымдагы Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде)” [93] аттуу өз эмгегинде кыргыздардын тышкы саясий мамилелерин иликтеген. Кыргыз элинде дипломатиялык каттардын тексттерин даярдоодо мусулман соодагерлери чоң роль ойношкон, алар түрк элдеринин Орусия менен байланышында ортомчу милдетти аткарып, өз ара расмий документалдык байланыштарда дайыма орток тил катары чагатай түрк жазмасын колдонушкан. Кыргыздар татар элинин таасири астында жазма маданиятын өнүктүрө баштагандыгын изилдөөчү С.Мамытов “Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начала XX веков” деген эмгегинде чагылдырган [42].

К.Тыныстановдун өмүр-жолу, илимий ишмердүүлүгү жана агартуучулук эмгеги тарыхчы А.Болпонованын “Тыныстанов – ученый и

государственный деятель Кыргызстана” [20] аттуу изилдөөсүндө ар тараптуу иликтенген. Айрыкча Кыргызстанда 20–30-жылдардагы латын алфавитине өтүү жараяны тууралуу маалыматтар архивдик материалдардын негизинде терең изилденген.

Академик Б.Орузбаеванын 2004-ж. жарык көргөн “Кыргыз тил илими” [53] аттуу макалалар жыйнагында кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын, анын алфавиттик, орфографиялык, терминологиялык маселери иликтенген.

Кыргыз элинин мурунку жазма эстеликтери боюнча изилдөөчү С.В.Плоских өз эмгегинде К.Тыныстанов, Е.Поливанов сыяктуу окумуштуулардын ишмердүүлүктөрүн архивдик мурда белгисиз документтердин негизинде изилдеген [50]. Акыркы мезгилде кыргыз тарыхнаамасы көптөгөн жаңы маалыматтар жана табылгалар менен толукталып жатат. Жаш окумуштуулар: А.Тургунбаева [71], Ч.Турдалиева [72], А.Болпонова [20], А.Кубатова, Т.Абдрахманов, Ж.Байдилдеев [94] ж.б. эмгектеринде Э.Арабаевдин улуттук жазууну түзүүгө кошкон салымы, агартуучулук жана илимий иш-аракеттери тууралуу иликтенген.

XIX к. экинчи чейрегинде Кыргызстанда жайылтылган жадидчилик кыймылын А.Кубатова өз эмгегинде кенен изилдеген. Ал ошол мезгилде “Усули-жадид” мектептеринин таасири астында кыргыздарда агартуучулук жана жазма маданият өскөн деп белгилейт [42].

Жыйынтыгында, кыргыз улуттук жазуусунун тарыхынын тарыхнаамасы боюнча көп сандаган илимий эмгектер жазылса дагы азырынча анын жаралуу мезгилин аныктоодо тилчилер менен тарыхчылардын бири-бирине дал келген жыйынтыгы чыга элек. Кыргыз жазуусунун тарыхынын концептуалдык багыттары боюнча бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүү кыргыз тарыхнаамасында орчундуу мааниге ээ.

Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын изилдөөдө ар түрдүү мүнөздөгү **тарыхый булактары** колдонулган. Тарыхый булактарды мазмунуна жараша шарттуу түрдө төмөндөгүдөй топторго бөлсө болот:

- **булактардын биринчи тобуна** Октябрь революциясына чейин пайда болгон кыргыз элинин жазма эстеликтери кирет. Биринчи кезекте КР УИАнын Кол жазмалар фондунда сакталган кыргыз элинин жазгыч-акындарынын, санжырачыларынын кол жазмалары негизги булак катары пайдаланылды. Буларга Алдаш Молдонун чыгармалары [152], Молдо Кылычтын казалдары [153], Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” [154], Насирдин Бөөмбаевдин санжырасы [155] ж.б. кирет.

- **экинчи топтогу булактарга** КРнын Борбордук мамлекеттик архивинин, Саясий документтер сакталган Борбордук мамлекеттик архивинин фонддору түзөт. Архивдик булактардын басымдуу бөлүгү

катары агартуучу, илимпоз К.Тыныстановдун ишмердүүлүгүнө байланыштуу 1920–30-жылдардагы, айрыкча анын КАОнун Илим комиссиясынын жетекчиси болуп турган мезгилиндеги документтери пайдаланылды [137;138;139;140;142;143;144;145;]. 1939-ж. кыргыз жазуусун орус графикасынын негизинде реформалоо боюнча токтом республикалык Борбордук мамлекеттик архивдин 10 фондунда сакталган [146]. Кыргыз улуттук китепканасынын сейрек кездешүүчү бөлүмүндөгү өлкөдөгү реформалык кыймылдардын бардыгына активдүү катышкан окумуштуу Х.Карасаевдин бул маселе боюнча мурун жарыяланбаган илимий макалалары да чоң кызыгууну жаратат [157].

• **үчүнчү топтогу булактардын** түрүнө мезгилдик басма-сөз каражаттары кирет. Гезит, журналдардын беттеринде элдин маданий турмушу ар убакта негизги тема катары башкы орунда турган. Кыргыздардын туңгуч гезити “Эркин-Тоо” – кыргыз элинин маданиятынын өнүгүшүндө маанилүү булак катары каралат [134].

Тарыхый булактарды изилдөөдө анын чындыгын башка булактар менен салыштырып далилдөөгө аракеттер жасалды. Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын объективдүү изилдөө ар түрдүү мүнөздөгү булактарды сын көз караш менен изилдөө жолу аркылуу ишке ашты.

Октябрь революциясына чейин араб графикасынын кыргыз жазма тилине тийгизген таасири, 1920–30-жж. жазуу реформалары тарыхый объективдүүлүк принцибинин негизинде иликтенди.

Эмгектин негизги максаты катары кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын терең изилдөө болуп саналат. Бул үчүн негизги принцип катары булактык базанын толуктугу маанилүү, анткени алфавиттик реформалардын түпкү маңызын ачып берүүдө ар түрдүү мүнөздөгү фактылар колдонулат.

Алфавиттик реформалар өлкөдөгү жалпы саясий-социалдык кырдаалдын алкагында, иликтөөнүн системалык мамиле ыкмасын колдонуу аркылуу ишке ашты.

Изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана тарыхый-генетикалык изилдөө ыкмалары жемиштүү натыйжа берди. Анткени СССРде жүргүзүлгөн тил реформаларын салыштырып изилдөө менен, Кыргызстанга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү таап чыгууга болот.

Диссертациянын методологиялык негизин цивилизациялык ыкма жана тарыхыйлуулук (историзм) принциби түзөт. Анын натыйжасында, жалпы жана айрым тарыхый процесстер тыгыз байланышта изилденип, жыйынтыктар чыгарылды.

Диссертацияны даярдоодо анализ жана синтез, статистика ж.б. ыкмалар пайдаланылды. Илимий айлампага киргизилген жаңы материалдар башка булактар менен салыштырылып иликтенди. Кыргыз

улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхы бүгүнкү күндөгү талаптарга жооп бере турган жаңы көз караш жана методологиялык ыкмалардын негизинде иликтөөгө алынды.

Экинчи бапта “Араб алфавитинин негизинде кыргыз улуттук жазуусунун пайда болушу” тууралуу маселелер каралды.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында Кыргызстанда нукура кыргыз тилинде чыгармалар, поэзиялар жаралып, китептер басылып чыга баштаган.

Жазгыч акындардын ичинен Молдо Кылычты өзгөчө бөлүп караса болот. Анын кыргыз тилинин сөз каражаттары менен жазылган “Кысса-и Зилзала” поэмасын Э.Арабаев 1911-ж. Казандын басмаканасынан чыгарткан.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын бири болгон санжыра айтуу салты XX к. башында жаңыча ыкка өтөт. Оозеки айтып келинген санжыра кагаз бетине түшүрүлүп, китеп кылып бастыруу иштери башталган. 1913-ж. Башкортостандын Уфа шаарында кыргыз элинин алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдыковдун “Мухтасар тарых-и Кыргызийа” (“Кыргыздардын кыскача тарыхы”), ал эми 1914-ж. болсо – “Тарых-и кыргыз Шадманийа” (“Шабданга багышталган кыргыз тарыхы”) деген эки бөлүктөн турган китеби басылып чыгат. XX к. башында кыргыз элинин тарыхын өз алдынча жазгандардын бири – Кемин өрөөнүнүн тургуну Бөөмбаев Насирдин болгон (1891–1937).

Белгилүү тарыхчылар А.Мокеев жана К.Молдокасымов бир топ изилдөөлөрдөн кийин Зиябидин Максым уулун кыргыз элинин XIX кылымдагы тарыхчысы катары жалпы окурмандарга тааныштырышты. Зиябидин Максым уулунун “Фаргана хандарынын тарыхы” аттуу эмгегинде Кокон хандыгынын XIX к. 40-жылдарындагы саясий окуялар баяндалган.

Жогоруда аты аталган акындардын, тарыхчылардын чыгармаларынын бардыгы араб арибинде жазылган. Ошондуктан алардын чыгармаларынын кийинки кириллицага которулушу ошол эскиче кат тааныган акын, жазуучулардын, тилчи-окумуштуулардын зор эмгеги аркылуу ишке ашкан.

Изилдөөнүн маанилүү маселелеринин бири катары жогоруда аталган жазма эстеликтер кыргыз тилинде жазылганбы деген суроо туулат. Чындыгында ал учурда кыргыз тилинин тыбыштарына туура келген бирдиктүү жазуу системасы жана жазма адабий тилдик эрежелери жок болгондуктан, изилдөөчүлөр тарабынан Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги кол жазмалар, басылып чыккан китептер, документтер, каттар, акындык ырлар, санжыралар кыргыз тилинде эмес, казак, татар, өзбек, түрк жана чагатай тилинде жазылгандыгы айтылган.

Бирок ошол мезгилде жазылган көптөгөн чыгармалар жазма адабий тилден кыйла эле алыс турса дагы, аны жазган авторлор кыргыздар болуп, өз мезгилинде прогрессивдүү ролду аткарышкан. К.Карасаев өз изилдөөлөрүндө: “Араб тамгасын кыргыздар өзүнүн тилинин тыбыш өзгөчөлүгүнө ылайыктай албай, коңшулаш жашаган башка түрк элдеринин орфографиясын ээрчип жазса да, ошол коңшу элдин тилинде окуп, ошол элдин тилинде түзүлгөн китеп менен сабатсыздыгын жойсо да өзүнүн колу менен жазган документтерде жана адабий чыгармаларда өз эне тилинин өзгөчөлүгүн киргизбей койгон эмес” – деп белгилеген. Ушул сыяктуу пикирин түркология илимдеринин көрүнүктүү окумштуусу Э.Тенишев дагы жазган. Анын пикири боюнча кыргыздар эрте эле таза кыргыз тилинде чыгармаларды жаратууга бел байлашкан. Ошол кездеги кыргыз тексттери эски адабий тилде жазылган жана аларда көркөмдүк, диалектилердин орун алышы жана тилдик салттардын колдонулушу байкалат.

Араб алфавитин реформалоого, кыргыз элинин биринчи алиппесин түзүүгө Э.Арабаевдин кошкон салымы ар тараптуу маалыматтардын, документтик фактылардын негизинде иликтенди.

Э. Арабаев өзүнүн демилгеси менен араб алфавитин кыргыз, казак тилдеринин өзгөчөлүктөрүнө жараша реформалоого аракет жасаган. Ал 1911-ж. Уфа шаарында Хафиз Сарсекеев менен биргеликте “Алип-бээ жаки төтө окуу” деген кыргыз, казак балдарына арналган туңгуч окуу китебин басмаканадан чыгарган.

1924-жылы Э.Арабаев өзү реформалаган араб алфавитинин негизинде ошол кездеги орус мектебинин тажрыйбасына таянып, кыргыз тилинде биринчи “Кыргыз алип-бээсин” жазган. Ошол эле жылдын 7-ноябрында араб арибинде “Эркин-Тоо” гезити жарык көрөт.

Үчүнчү бап “Кыргызстанда улуттук алфавитти латын жана орус графикаларынын негизинде реформалоо” деп аталат. Анда латын графикасынын негизинде түзүлгөн алфавитти кабыл алуу боюнча жүргүзүлгөн иш-чаралар иликтенди. Латын графикасына өтүү тууралуу алгачкы сунуштар 1925-жылы Пишпекте 25–27-майда өткөрүлгөн Педагогикалык съездде көтөрүлгөндүгү маалым. Аталган съездде тыбыш, латын тамгасына өтүү жана сан атоочтор тууралуу токтомдор кабыл алынган. Латын алфавитине өтүүдө алынган тамгалар басылма жана кол жазма формалары бири-биринен айырмаланбаш керек, кээ бир жетишпеген тамгаларды кириллицадан алуу керек деген сыяктуу принциптерин кошо бекитишкен. Бул съезддин материалдары 1925-жылы 16-июнда “Эркин-Тоонун” 28-номерине басылган.

1926-ж. Баку шаарында Бүткүл Союздук Биринчи Түркологиялык съезд өткөрүлгөн. 1925-ж. 16-августунда Түркологиялык съезддин

уюштуруучусу С. А. Агамали-Оглыдан кыргызстандык окумуштууларга чакыртуу кагазы келген. Съездге материалдарды иштеп чыгуу үчүн курамына: О. Алиев, С. Карачев, Медянкин, К. Тыныстанов, А. Байышов, Б. Данияров, Э. Арабаев кирген комиссия түзүлгөн. Ошол жылдын 27-декабрында КАО Областтык Эл агартуу бөлүмүндө атайын коллегиялык отурумдун бүтүмү менен Э. Арабаев жана К. Тыныстанов Тюркологиялык съездге делегат болуп дайындалышкан, бирок “отузчулар” иши боюнча күнөөлөнүп жаткан И. Арабаевди бул иштен четтетип салышкан. Анын ордуна ВКП(б) Кыргыз Областтык Комитетинин аткаруу бюросунун 1926-ж. 11-февралдагы токтому менен К. Тыныстанов, Б. Данияров жана үч музыкант дайындалган. Кыргыз элинин тарыхы үчүн К. Тыныстанов жетектеген өкүлчүлүктүн легендарлуу Баку съездине катышып келгендиги чоң мааниге ээ. Кыргызстандын атынан К. Тыныстанов “Түрк элдеринин алфавитин реформалоо жөнүндө менин жеке оюм” деп аталган докладдын окуган.

1926-ж. 2-декабрында Кыргыз Автономиялуу Областынын аткаруу комитети жаңы алфавитти киргизүү боюнча токтом кабыл алган [63.134].

КАССРдин Эл Агартуу комиссариатынын буйругу менен 1928–29-окуу жылдарында мектептерде окутуу жана иш кагаздары жаңы алфавитке өтө баштаган. Ал эми Жаңы алфавит комитетинин Борбордук Комитети “Вопросник для обследования по введению нового алфавита в средних и низших учебных заведениях” деген документ түзүп чыгып, жер-жерлерге жөнөтүшкөн.

1929-ж. 29-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети Президиумдун отурумунда Жаңы кыргыз алфавитинин Борбордук Комитетинин отчетун угуп бүтүп, төмөнкүдөй бүтүм чыгарган: “...Жаңы кыргыз алфавитинин Борбордук Комитети араб алфавитин латындаштырылган жаңы кыргыз алфавитине которуу боюнча койулган маселени так аткара алды...1930-ж. 1-январынан тарта араб тамгасын жок кылып, Кыргызстандын территориясынан алып таштоо.Токтомду “Кызыл Кыргызстан” жана “Ленинчил жаш” газеталарына жарыялоо”.

Кыргызстандагы эң алгачкы илимий мекеме катары 1924-жылы 20-декабрда түзүлгөн Академиялык борбор эсептелген. Ал 1925-ж. 13-апрелинде кайрадан Илимий комиссия, 1928-ж. Илимий-изилдөө институту (КНИИКС), 1932-ж. Маданий курулуш илимий-изилдөө институту болуп өзгөргөн. 1936-ж. ушул эле институт Тил жана жазуу илимий-изилдөө институту болуп өзгөрүлүп (КНИИЯП), анда кыргыз жана дунган тилдери боюнча эки секция иш алып барган. Кыргыз тил илиминин негизин түзгөн бул мекемеде К. Тыныстанов, Батманов, Карасаев, Мифтахов, Яншансин сыяктуу чыгаан окумуштуулар эмгектенишкен. Латын алфавитин жакшыртып, уламдан улам ырааттуу

абалга келтирүү маселеси ушул аталган Институт тарабынан жетектелип, ишке ашырылып турган.

К. Тыныстанов өмүрүнүн аягына чейин тил, адабият теориясы жана практикасы менен байланышкан маселелердин үстүндө тынымсыз эмгектенген. Аны менен биргеликте окумуштуу Евгений Поливанов кыргыз тилин изилдеп, орусча-кыргызча сөздүгүн түзүп, котормочулуктун үстүндө иштеген. Эки окумуштуу биргеликте Кыргызстандын аймагында кездешкен руникалык жазууларды изилдөөгө бел байлашкан. 1936-жылга карата басма иштери боюнча төмөнкү материалдар даярдалган:

1. “Кыргыз тилинин синтаксисинин очерки” – Тыныстанов, 1 бет. кырг.
2. “Кыргыз тилинин пунктуациясы” – Тыныстанов, 1 бет, кырг.
3. “Дунган тилинин программалык материалдары” – Поливанов, 15б.

ж.б.

Бирок 1937-жылы 1-августта эки окумуштуу тең – Е. Поливанов жана К. Тыныстанов бир күндө камалышат да, үч күндөн кийин институтта төмөндөгүдөй буйрук чыгат:

1. Ишенимди актабагандыгы үчүн жана институтта бир катар жылдар **бою** илимий иштер жүрбөгөндүгүнө байланыштуу К. Тыныстанов ушул жылдын 1-августунан баштап кызматынан бошотулсун;

2. Ишенимди актабагандыгы жана өндүрүштүк планды аткарбагандыгы үчүн Е. Д. Поливанов кызматынан бошотулсун.

Ушуга байланыштуу окумуштуулардын жогоруда аталган илимий эмгектери, макалалары колдонуудан алынып салынат. Ошондой эле К. Тыныстановдун 1937-ж. 10-майда жазылган “Жаңы алфавит үчүн күрөштүн он жылы” аттуу чакан очерки басмаканадан чыкпай калат.

1930-ж. ортосунан СССРдин борбордук жетекчилиги “дүйнөлүк революциядан баш тартып өзүнчө мамлекетте социализмди куруу багытына” өткөндүгүнө байланыштуу союздук деңгээлде саясат кескин деңгээлде өзгөрө баштайт. Муну менен катар улуттук-тилдик саясат дагы мурунку мазмунунан алыстап, белгилүү болгондой совет бийлиги тез арада улуттарды жакындатып, “бирдиктүү совет улутун” түзүүнү максат кылгандыктан эми мурунку латын алфавитин жайылтуу саясаты аларды канааттандырбай калган.

1935-жылдан баштап СССР элдеринин улуттук тилдерин кириллицага өткөрүү жараяны башталат. Бул реформанын мыйзамдык негизин ошол жылдын 1-июнунда кабыл алынган СССРдин Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун Түндүк элдерин кириллицага өткөрүү тууралуу токтому эсептелет.

Муну менен катар 1938-ж. 13-мартта борбордук бийлик тарабынан “Улуттук республикаларда жана областтарда орус тилин милдеттүү түрдө окутуу боюнча” чечим кабыл алынган, ал эми 1938-ж. 19-июлунда

И.В. Сталин жана В.М. Молотовдун демилгеси менен бул маселе боюнча кошумча токтом бекитилген. Бул иш чаралардын баары орус тилинин терең жайылтылышына шарт түзгөн.

Кыргызстанда да башка союздук республикалардай эле 1940-ж. кириллицага негизделген жаңы алфавит кабыл алынган. Мурда кылымдар бою кат сабатсыз болуп келген калктын калың катмары үчүн бар болгону 15 жылдын ичинде үч түрдүү алфавитке негизделген жазуу системаларын өздөштүрүү кыйла кыйынчылыкка турган. Изилдөөлөр көрсөтүп тургандай, “жазуу революцияларын” баштан кечирүүгө турмуштук зарылчылык деле болгон эмес. Бир жактуу идеологиялык саясаттын айынан совет бийлигинин бардык органдарында талаптар ушундай коюлгандыктан жазуу системаларына да ушундайча багыт берилип, ал кыйшаюусуз аткарылып турган.

Алфавиттик реформаларды ишке ашыруу өтө көп кыйынчылыктар менен коштолгон. Изилдөөлөр көрсөткөндөй 1940-жылга чейин кыргыздардын кат-сабатын ачууда сапатынан дагы саны чоң роль ойногон. Чоң кишилер сабатсыздыкты жоюу курсунан өтсө деле алардын басымдуу бөлүгү окуп-жазганды өтө начар өздөштүргөнү даана байкалып турган. Кыска убакыт ичинде үч арип алмаштырылгандыктан калктын жогорку муундагы бөлүгү толук сабатсыз боюнча кала беришкен.

1941-ж. январь айында Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин төртүнчү сессиясында талкууланып, кыргыз жазуусун орус графикасынын которуу тууралуу мыйзам кабыл алынган. Ошол эле жылдын сентябрында кыргыз орфографиясынын жаңы эрежелер жыйнагы кабыл алынган.

Аталган изилдөөдө 1940–50-жылдардагы кириллицанын кыргыз коомунда аткарган ролу, анын кыргыз улуттук жазуусуна тийгизген оң жана терс жактарына баа берилди.

1940–1941-окуу жылдарында кыргызча окуу куралдары кайрадан каралып, жаңы алфавиттин негизинде басыла баштаган. Башталгыч класстарга жаңы алфавитти киргизип, үйрөтүү иштери үчүн республика боюнча 2220 мугалим кайрадан даярдалып чыккан.

Өзгөчө улуттук илимий кадрларды даярдоодо 1943-ж. 13-августта ачылган СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалы чоң роль аткарган. Анын курамында төрт илимий-изилдөө: биология, геология, химия, тил, адабият жана тарых институттары ачылган. Филиалдын төрагалыгына белгилүү окумуштуу, академик К.И.Скрябин дайындалган. Тил, адабият жана тарых институту бир канча секторлор менен иштеп, согуш мезгилинде дагы тынымсыз илимий-изилдөө иштерин жүргүзүп турушкан.

1944-жылы институттун кызматкерлери: белгилүү окумуштуу, академик К.К.Юдахин, профессор Х.Карасаев жана Ж.Шүкүров көп

жылдар бою даярдаган көлөмү 61,5 басма табак “Орусча-кыргызча сөздүгү” Москвадагы мамлекеттик басмадан басылып чыгат. Бул китеп кыргыз эмгекчилеринин орус тилиндеги китептерди окуп, аң-сезимин өстүрүүдө чечүүчү ролду ойногон. Х.Карасаев тарабынан “Лингвистикалык терминдердин сөздүгү” түзүлгөн. Институтта илимий кызматкерлердин саны арбып, кыргыз илими ар тараптуу изилдене баштады. Мисалы, К.Рахматуллин “Манас” эпосунун “Чоң казат” үзүндүсүн орусчага которгон, М.И.Богданова фольклордук хрестоматиясын түзүп чыгат, Т.Саманчин, У.Жакишев, К.Рахматуллин кыргыз адабиятынын тарыхын системалап, анын антологиясын түзүшөт, тарыхчылар А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Б.Жамгырчинов археологиялык, этнографиялык материалдарды топтогон.

1950-жылы республиканын жетекчиси болуп биринчи жолу жергиликтүү улуттун өкүлү Исхак Раззаков дайындалган. Ал мамлекетти жетектеп турган учурда билим берүү, илим жана маданият тармагында бир топ өсүштөр болгон. Мисалы, Кыргыз Мамлекеттик университети, Ош педагогика институту, Кыргыз кыз-келиндер педагогика институту, Пржевальск педагогика институту, Фрунзе политехникалык институту, Дене тарбия жана спорт институту ачылган. 1954-ж. Кыргызстанда Илимдер академиясынын уюшулушу республикада илимдин өнүгүшүнө зор түрткү берген. Ошол эле мезгилде Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрынын имараты курулуп бүткөн ж.б.

Бир мезгилде коомдук процессте ири жетишкендиктер менен катар эле терс көрүнүштөр да байкала баштаган. Андыктан кириллицанын негизинде түзүлгөн кыргыз улуттук жазуусу кыргыз тилдин өнүгүүсүнө түрткү берүү менен бирдикте, бара-бара орус тилинин таасири кыргыз коомчулугунда күч алган. Айрыкча 1970-жылдардан баштап кыргыз тили өз таасирин жогото баштайт. Мындай шарттын түзүлүп калышынын бир катар себептери болгон.

Советтик мезгилде ар бир кыргыз жаранынын мансабынын өсүшү бир гана орус тили менен байланыштуу болгон. Жогорку даражалуу партиялык-чарбалык кызматтар эле эмес, төмөнкү кызмат ордуларына жетүү да орус тилин билгенге гана жараша ишке ашкан. Шаар, кыштактардагы кыргыз балдар-кыздары бала бакчадан тарта адистикке ээ болгуча жалаң орусча тарбияланышып жана окушуп, кыргыз тилинен чоочун болуп калышкан. Орусча чоңойгон кыргыз жаштары жеке эле кыргыз тилинен алыс болбостон, бардык улуттук баалуулуктардан, анын ичинде элдин салт-санаасын жана рухий дүйнөсүн, кыргыздын нукура музыка жана көркөм сөзүн ж.б. дөөлөттөрүн билбей чоңоюшкан.

Орус алфавитин ишке киргизүүдө мүчүлүштөр дагы болбой койгон жок. Адабий тилдин тагдыры, аны жөнгө салууда, болгондо да анын

пайдубалы болгон жазуу эрежелеринин – алфавит, графика, терминология, адабий стиль ж.б. багыттары бир топ өзгөрүүгө дуушар болгон. Андыктан, белгилүү болгондой, тамгаларды жана тыбыштарды тактоодо Кыргызстанда көп мезгилдер бою окумуштуулардын, жазуучулардын талаш-тартыштарына айланган ар кандай жагдайлар түзүлгөн.

Мисалы, кыргыз тилиндеги к, г тыбыштарынын айланасында жүргөн талаш маселелерди баса белгилеп кетсе болот. Бул фонемалар үндөшүү заты боюнча башка үнсүздөрдөй эле, ичке үндүүлөр менен ичке айтылса, жоон үндүүлөр менен жоон айтылат. Үнсүз тыбыштын бирде ичке, бирде жоон болуп дифференцияланышы аллафон деп аталат. Мисалы, карагат – жоон үндүү менен айтылып, каткалаң чыгып жатат, ал эми кирпик – ичке үндүү менен айтылып жумшак чыгып жатат. Ушундай эле мисалдар г тыбышына: багыт – жоон, байге – ичке;

Жаңы долбоорду талдоо учурунда бул суроо кызуу талкуу жараткан. Айрымдары бул тыбыштарды өз-өзүнчө тамгалар менен атоону сунуш кылышкан. Ошондо дагы эки тамга ашык болуп калмак: каткалаң к, ичке к, каткалаң г, ичке г; талкуунун акыркы учурунда К.К.Юдахиндин долбоору кабыл алынып, эки тамга каткалаң к жана жумшак г кабыл алынган. К.К.Юдахиндин илимий түшүндүрмөсү боюнча, үнсүздөрдү белгилөөдө мындай принцип түркмөн, татар, алтай жана тува алфавиттеринде колдонулган.

Ошондой эле ж тамгасы эки тыбышты билдирет, мисалы: жол, жылкы, болжол; орус сөздөрү: журнал, вожатый, этажерка; Жаңы долбоордо “ёттошкон” тамгалар деп я, е, ё, ю тамгалары кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөр үчүн кабыл алынган. Жазылышы орус тилиндегидей эле грамматикада жазылып, ушундай эле эреже накта кыргыз тилинин сөздөрү үчүн дагы колдонулмай болот, айтсак, таяк (угулушу эки тыбышты туюндурут –й+а=я), чие (угулушу эки тыбыш – й+э=е), боек (угулушу эки тыбыш–й+о=ё), уюм (угулушу эки тыбыш – й+у=ю).

Жыйынтыгында, 1941-жылдан баштап кыргыз улуттук жазуусунун кириллицага өтүшү менен кыргыз тилинин өнүгүшүнүн жаңы этабы башталып, көптөгөн ийгиликтерге жетишти, аны менен бирге тил маселесинде айрым кемчиликтерге жол берилип, ал негизинен тыбыштык жана орфографиялык көйгөйлөрдүн пайда болушуна алып келген. Бирок жалпылап алганда кыргыз коомчулугунун маданий, илимий чөйрөсү үчүн прогрессивдүү көрүнүштөрү басымдуу болгон. Бул иштерди жүргүзүүдө кыргызстандын көрүнүктүү тилчи-окумуштуулары К.К.Юдахин, К.Карасаев, Ж.Шүкүров, Б.Юнусалиев, И.А.Батманов, Д.Мукамбаев, К.Сартбаев, Б.Орузбаева, Б.Үмөталиева, Д.Исаев, Т.Акматов, К.Дыйканов, С.Кудайбергенов ж.б. чоң салымдарын кошушкан.

Жогорудагы айтылгандардан улам төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

1.Кыргыз жазма маданияты, жазуу үлгүлөрү, анын тарыхы, өнүгүүсү окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн предмети болуп келген. Андыктан бул изилдөөлөрдүн маанисин ачууда эмгектер мезгилдерге бөлүнүп каралып, ага объективдүү баа берилди. Ошону менен катар кыргыз жазма маданиятынын изилдениш тарыхы жаңы маалыматтар менен толукталды.

2.Араб тамгасы менен орток чагатай тилинде жазылган чыгармалар кыргыздардын оозеки тилине толук туура келбесе да, кыргыз элинде аны колдоно алган сабаттуу адамдар болуп келгендиги белгилүү. Кыргыздар орток чагатай түрк жазмасын колдонуп Октябрь революциясына чейин эле чыгармаларды, документтерди, каттарды жана дагы басылмадан чыккан алгачкы китептерди жарата алышкан. Мунун өзү кыргыз жазма адабий тилинин калыптануусунун алгачкы этабы катары бааланууга тийиш.

3.Кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып реформаланган араб графикасы өз мезгилинде кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүшүндө жана элдин сабатсыздыгын жоюуда прогрессивдүү роль ойногон. Биринчи улуттук “Эркин-Тоо” гезити, алиппеси, окуу куралдары басылып чыга баштаган.

4.Латын алфавити негизинен кыргыз тилинин фонетикалык структурасын туура чагылдыргандыктан өз учурунда кыргыз элинин улуттук жазуусунун жана маданиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошту. Иш жүзүндө араб графикасына караганда өзүнүн артыкчылыгын далилдеп, сабатсыздыкты жоюу маселеси кыйла жеңилдеген. Латын шрифти аркылуу кыргыз тилиндеги чыгармаларды окууга жеңил болгондуктан, гезит, журналдар, окуу куралдары, көркөм адабияттар көп санда басыла баштаган. Өкүнүчтүүсү Октябрь революциясына чейин араб тамгасында жаралган көптөгөн чыгармалар панисламизм, пантюркизм жарлыктары менен жокко чыгарылып, андан кийинки муундар үчүн бул чыгармалардын көбү белгисиз бойдон калды.

5.1940-жылдын башындагы кириллицанын негизинде жүргүзүлгөн тилдик реформа борбордук бийликтин жарлыгы менен бүтүндөй союздук республикалардын алкагында ишке ашырылган. Бул иш чаралар Советтик бийликтин “интернационалдаштыруу” саясатынын мурункудан дагы күч алгандыгы менен түшүндүрүлөт, ал өз кезегинде улуттук саясаттын негизги өзөгү катары бир гана улут – “совет улутун” калыптандырууга багытталган. Ошол учурдан баштап орус тили кыргыз коомунда экинчи эне тил катары өнүгө баштаган. Орус графикасынын негизинде түзүлгөн кыргыз жазуусу кыргыз коомунун өнүгүшүндө өзгөчө орунда турат. Бул алфавит аркылуу кыргыздар орус тилиндеги чыгармаларды окуганга,

дүйнөлүк маданият, адабият, илим, билим, маалымат каражаттары менен түздөн-түз байланышууга мүмкүнчүлүк алган.

Жогоруда көрсөтүлгөн материалдардын негизинде төмөндөгү практикалык сунуштар берилет:

- Кыргыз жазма маданиятына байланыштуу бардык тарыхый эстеликтерди, маалыматтарды изилдөө иштерин тереңдетүү. КР УИАнын кол жазмалар фондусундагы жазгыч-акындардын кол жазмаларын, КР Улуттук китепканасынын сейрек фондунда сакталып турган айрым окумуштуулардын эмгектерин басып чыгарып, аларды адабий, тарыхый жазуу булактары катары пайдалануу.

- Кыргыз элинин тарыхындагы үч алфавиттик реформаларды камтыган социолингвистикалык эмгек жаратып, анын тарыхый, маданий, руханий маанисин тереңдетип, жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы катары пайдалануу.

- Акыркы мезгилдерде йоттошкон тамгаларды алып салып, анын ордуна г, к, а тамгаларынын жумшартылган варианттарын (Ғ ғ, Қ қ, Ә ә) кошуу сунуштары эбегейсиз көп материалдык чыгымдарга алып келет. Андыктан азырынча бул долбоорду ишке ашырууну токтото туруу.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. Сатыбалдиева, А.К. Философское значение кыргызской санжыра (из истории письменных наследий кыргызского народа [Текст] /А.К.Сатыбалдиева //Вестник Кыргызского Национального университета им.Жусупа Баласагына. – Бишкек, 2012. – Выпуск №5. С.191-194.

2. Сатыбалдиева, А.К. Санжыра – как устное и письменное наследие кыргызского народа [Текст] /А.К.Сатыбалдиева // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2012. – № 1. С.90-94.

3. Сатыбалдиева А.К. Роль латинского алфавита в истории кыргызского языкознания [Текст] / А.К.Сатыбалдиева // Вестник Кыргызского государственного университета им.И.Арабаева. – Бишкек, 2012. – Выпуск 9. С. 130-134.

4. Сатыбалдиева А.К. Роль культурно-духовного наследия кыргызов в подготовке государственных служащих (Краткая история рукописи Насирдина Боомбаева) [Текст] /А.К.Сатыбалдиева // Вестник Академии государственного управления при Президенте КР.– Бишкек, 2014. №19. С.43-48.

5. Сатыбалдиева А.К. Письменное наследие Боомбаева Насирдина [Текст] А.К.Сатыбалдиева //Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию ученого-этнографа,

д.и.н, профессора Халел Аргынбаева “II Аргынбаевские чтения”. – Алматы, 2014. С.252-256.

6. Сатыбалдиева А.К. 1926-жылдагы Баку шаарындагы Биринчи Бүткүл союздук түркологиялык съездинин тарыхый мааниси (кыргыз алфавитинин реформаланыш тарыхы) [Текст] /А.К.Сатыбалдиева //Кыргызстан тарыхынын маселелери. – Бишкек, 2014. – № 3-4, 2014. С. 75-81.

7. Сатыбалдиева А.К. Роль латинского алфавита в истории кыргызского языкознания. [Текст] /А.К.Сатыбалдиева // Материалы международной научно-практической конференции “Эволюция казахской государственности: исторические традиции и вызовы 21 века”. – Астана, 2015. С. 260-263.

8. Сатыбалдиева А.К. Вклад С.В.Плоских в исследование истории кыргызской письменности[Текст] А.К.Сатыбалдиева //Экономика и социум. – Саратов, 2015. №5(18) С.1-9.(журнал входит в базу РИНЦ)

9. Сатыбалдиева А.К. Санжира как письменное наследие кыргызов[Текст] А.К.Сатыбалдиева // Экономика и социум. – Саратов, 2015. №6 (19) С. 1-10.(журнал входит в базу РИНЦ)

Сатыбалдиева Асель Курманбековнанын 07.00.02. – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхы (XIX к. экинчи жарымы – XX к. биринчи жарымы)”
деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: алфавит, графика, жазма маданият, агартуу, коом, реформа, араб, латын, кириллица.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз алфавитин реформалоо жараяны эсептелет.

Изилдөөнүн максаты. XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын биринчи жарымында Кыргызстандагы кыргыз улуттук жазуусунун өнүгүү тарыхын ар тараптуу терең изилдөө.

Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхыйлуулук жана объективдүүлүк принциптери, андан сырткары тарыхый салыштырмалуулук, тарыхый системалуулук, анализдөө, статистикалык ыкмалар түздү.

Эмгектин илимий жаңылыгы: биринчи жолу ата-мекен тарыхында кыргыз улуттук жазуусунун түптөлүшү жана алфавиттик реформалардын жүргүзүлүшү архивдик булактардын негизинде ар тараптуу изилденди. Бул маселе тууралуу мурда колдонулбаган булактык комплекстер заманбап теориялык-методологиялык негизде каралды. Эмгекте 1920–30-жылдары жүргүзүлгөн алфавиттик реформалардын маселелери, мурдагы эмгектерде толук чагылдырылбаган багыттары автор тарабынан тереңдетилип изилденди, каралып жаткан проблеманын оң жана терс жыйынтыктарына объективдүү баа берилди.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдарын, негизги бүтүмдөрүн жана жоболорун Кыргызстандын тарыхын окуп-үйрөнүүдө, жогорку окуу жайлары жана жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китептерин жазууда пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
исторических наук Сатыбалдиевой Асель Курманбековны по
специальности 07.00.02 – Отечественная история на тему: «История
развития кыргызской национальной письменности (вторая половина
XIX – первая половина XX вв.)»**

Ключевые слова: алфавит, графика, письменная культура, просвещение, общество, реформа, арабица, латиница, кириллица.

Объектом исследования является история развития кыргызской национальной письменности.

Предметом исследования выступает процесс реформирования кыргызского алфавита.

Цель исследования заключается в целостном и объективном освещении истории развития кыргызской национальной письменности с середины XIX до первой половины XX вв.

Методология исследования. В ходе исследования применялись основные принципы исторического познания – историзм и объективизм. Широко использовался комплекс таких методов, как сравнительно-сопоставительный, метод системного анализа и статистики др.

Научная новизна работы. Впервые в отечественной истории предпринята попытка изучения истории развития кыргызской национальной письменности в комплексном виде с привлечением как использовавшегося, так и ранее неиспользовавшегося комплекса источников, базирующаяся на современной теории и методологии анализа исторических источников. В работе изучены основные аспекты проблемы, связанные с реформированием алфавитов в Кыргызстане. Автором углублен и развит целый ряд сюжетов, недостаточно освещенных в ранее опубликованных работах, выявлены объективные причины, приведшие к реформам алфавитной системы в республике, дана новая, не политизированная оценка практических результатов смены алфавитов в республике.

Научная и практическая значимость исследования. Материалы, выводы и основные положения диссертации могут дополнить разделы общей истории Кыргызстана, а также использоваться при разработке учебно-методических пособий, курсов лекций, спецкурсов высших учебных заведениях.

SUMMARY

thesis for the degree of Satybaldieva Asel Kurmanbekovny candidate of historical sciences on a specialty 07.00.02 - Native history, on the theme: "The history of the development of Kyrgyz national literature . For example, the Kyrgyz alphabets (the second half of the XIX century – the first half of the XX century) "

Keywords: alphabet, graphics, written culture, education, society, reform arabitsa, Latin, Cyrillic .

The object of research is the history of the development of Kyrgyz national literature.

The subject of research is the process of reforming the Kyrgyz alphabet.

Objective: It consists in a consistent and objective coverage of the history of Kyrgyz national literature from the middle of XIX - the first half of the XX century .

Methodolog: The study served as the basic principles of historical knowledge - historicism and objectivism . Widely used complex techniques such as comparative benchmarking, the method of system analysis and statistics etc .

Scientific novelty: For the first time in national history attempts to investigate the history of the development of Kyrgyz national literature in Kyrgyzstan in the form of a complex with the assistance of How to use based on the modern theory and methodology of the analysis of historical sources and complex previously untapped sources. The paper examined the main aspects of the problems associated with the reform of the alphabets in Kyrgyzstan. The author deepened and developed a number of subjects, dimly lit in previously published studies, revealed objective reasons that led to the reform alphabetic system in the country, given the new, not politicized assessment of the practical results of the change of the alphabets in the country .

The scientific and practical significance of the study: Materials, conclusions of the thesis can complement areas of common history of Kyrgyzstan . It can be used in the development of teaching tools, lectures, courses, special courses in higher education.

22. 08. 2016-ж. басууга кол коюлду. Өлчөмү 60X84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөмү 1,6 б. т. Нускасы 150.

Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т. Т. »
т. 62-67-76
e-mail: talant550@gmail. com